

forbliver det et ubesvaret spørgsmål. Det bliver heller aldrig klart, hvor mange penge det reelt drejede sig om. Kun forsøget med sundhedsplejerskerne og støtten til Institut for historie og samfundsøkonomi undersøges til bunds, men hvad med alle de øvrige projekter?

Bogens billedside udgør et helt kapitel for sig. På fotografier fra laboratorier, auditorier, biblioteker og møderum ser vi friske unge mænd med piber, moderne unge kvinder i smarte kjoler med hat og cigaret, forskere i hvide kilter, ledende sygeplejersker i uniform og professorer med mappen under armen, altid på farten. Flere af billederne stammer fra Rockefeller Foundation og viser os de danske forskere, sådan som de gerne ville ses ude i verdenen, aktive, seriøse og alle pengene værd. Der er en hel kulturhistorie gemt her, men billedteksterne bliver man desværre ikke meget klogere af. De er stort set ordrette gengivelser fra bogen, hvilket er trist, når nu fotografierne lægger op til så mange andre fortællinger.

Ning de Coninck-Smith

NIKOLAUS WACHSMANN: Gefangen unter Hitler. Justizterror und Strafvollzug im NS-Staat. München 2006, Siedler Verlag. 624 sider. 28 EUR. Oversat af Klaus-Dieter Schmidt, originaltitel *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany*. New Haven 2004, Yale University Press.

Den tyske historiker Nikolaus Wachsmann, som underviser i England, har skrevet en bog, der belyser et vigtigt, men hidtil forsømt emne og derved beriger både den efterhånden mere end omfangsrige litteratur om nationalsocialismen i Tyskland og den internationale forskning om kriminologi og kriminalpolitik, der gennem de seneste år har været så blomstrende. For første gang skildres udførligt, hvordan fængslerne blev til politiske terrorinstrumenter, der ikke stod meget tilbage for koncentrationslejrene. Et stigende antal mennesker, deriblandt langt fra kun kriminelle i traditionel forstand, blev ofre for en politisk, racistisk, kriminologisk og befolkningspolitisk motiveret justitsterror og tilintetgørelsespolitik. Titusinder af dem mistede livet.

Wachsmann præsenterer ikke bare et suverænt overblik over de forskellige stadier i fængselsvæsenets udvikling mellem 1933 og 1945. Bogens særlige styrke ligger i, at han i flere henseender kontekstualiserer og perspektiverer sit emne. For det første inddrages hele justitsvæsenet, fra lovgivningen over domfældelsen til opholdet i fængslet

og dets følger. For det andet belyses emnet både ovenfra, fra Hitler over ministerialniveauet til fængselspersonalet, og nedefra, ved at undersøge fængselslivet set fra den enkelte fanges og nogle gange også de pårørendes perspektiv. For det tredje trækkes linjer mellem straffuldbyrdelsen i justitsvæsenets fængsler og indespærring i koncentrationslejrene. Sluttelig perspektiveres og vurderes udviklingen i forhold til kriminologi og kriminalpolitik i både Weimar-republikken og de to tyske stater efter krigen samt i forhold til andre lande.

Udgangspunktet er Ernst Fraenkels allerede i 1941 publicerede analyse af den nationalsocialistiske »Doppelstaat« præget af en »Antagonismus von »normativem« Rechtsstaat auf der einen und dem »Maßnahmenstaat« der Polizei und SS auf der anderen Seite« (s. 424). Wachsmanns grundlæggende anliggende er at afklare forholdet mellem på den ene side justitsvæsenet og dets straffeanstalter, som traditionelt stod for en »Alleinherrschaft des Rechts« (s. 169), og på den anden side politi og SS, som var ansvarlige for koncentrationslejrene og andre former for indespærring. Formålet er at afdække, hvilket handlerum de ansatte i justitsvæsenet rådede over, og dermed fastslå graden af deres delagtighed og ansvar for den førte tilintetgørelsespolitik helt ned på institutionsniveau.

Indledningsvis (kapitel 1) skildres straffuldbyrdelsen i Weimar-republikken, der på trods af enkelte reformprojekter mest var præget af streng militærisk disciplin og orden. Efter den nationalsocialistiske magtovertagelse (kapitel 2) blev straffuldbyrdelsen centraliseret under justitsministeriet, mens der personalemæssigt ikke skete nogen større udskiftning. Det var således de samme konservative tjenestemænd på alle niveauer, der fra 1933 omgående demonterede de få reformtiltag fra 1920'erne og indførte et endnu strengere militærisk regimente. I kombination med den tiltagende overbelægning – fangeantallet fordobledes til over 120.000 mellem 1932 og 1937 – den begyndende mangel på mad og medicinsk behandling samt overgreb fra personalets side forværredes fangernes dagligdag mere og mere. Den mest indgribende nyhed bestod dog i oprettelsen af særlige »Strafgefangenenlager« som f.eks. »Emslandlager«, som fra starten var præget af »Schwerarbeit, willkürlicher Gewalt und sadistischer Folter« (s. 98).

Den skærpede anvendelse af bestående love samt visse nye førte til en meget mere heterogen fangebefolkning, dømt af såvel kriminalistiske, racistiske som politiske grunde samt for deres seksuelle eller religiøse ståsted (kapitel 3). En særlig rolle spillede »Gewohnheitsverbrechergesetz« (s. 123) af 1935, som dels skærpede strafferammen og dels

gjorde det muligt at få dobbelt ram på vaneforbryderne, som nu kunne idømmes både en almindelig frihedsstraf og efterfølgende »Sicherheitsverwahrung« (s. 125), sidstnævnte nu også med tilbagevirkende kraft. Wachsmann henviser med rette til lovens dybe rødder i fortidens kriminologi og påpeger derudover, at de såkaldte farlige vaneforbrydere i virkeligheden for størstedelens vedkommende var småkriminelle tyve o.l. 1935-loven resulterede derudover i sterilisering eller kastrering af bestemte grupper af straffefanger, f.eks. seksualforbrydere.

Forholdet mellem justitsvæsen og politi var grundlæggende kendetegnet ved kompetencekonflikt, kompromis og Kooperation (kapitel 4). Politiet udbyggede massivt sit domæne på bekostning af justitsvæsenet, der på sin side modarbejdede politiets forsøg på at få indflydelse på fængelsvæsenet. På den anden side ikke bare accepterede justitsvæsenet politiets mangfoldige retsbrud, men deltog ligefrem velvilligt i dets »Demontage des Rechtsstaats«. Således hjalp juristerne til ved interneringen af politiske fanger og tilskyndede til, at politiet udvidede sit »Vorbeugungshaft« (s. 169) til andre uønskede befolkningsgrupper som »Berufs- und Gewohnheitsverbrecher«, »Bettler, Landstreicher (Zigeuner), Dirnen, Trunksüchtige« og »Arbeitsscheue« (s. 172f). Fængselspersonalet medvirkede desuden til, at de varetægtsfanger, der ikke kunne tiltales, politiske fanger og også almindelige kriminelle, der stod til at blive løsladt efter afsoningen, men ansås for uforbederlige, blev taget i »vorbeugende Schutzhaft« (s. 187) i en koncentrationslejr.

Krigsudbruddet og nazisternes »Vernichtungspolitik« (s. 215) i østområderne blev optakten til en ny, radikal fase i kampen mod »"asoziale Schädlinge" an der Heimatfront« (s. 217) (kapitel 5). Gruppen af »"Gemeinschaftsfremden"« in der Heimat« (s. 196) omfattede nu også utilpassede unge, småkriminelle, udenlandske arbejdere og krigsfanger samt tidligere fanger (s. 198). Ved hjælp af en stribe nye forordninger, love og ekstraordinære domstole blev der afsagt endnu flere og strengere domme over flere og flere »Volksgenossen« (s. 231) og, i takt med krigens fremadskriden, også over såkaldte »Fremdvölkische« (s. 209). Desuden fik udnyttelsen af fangernes arbejdskraft højeste prioritet efter krigsudbruddet (kapitel 6), hvad der sammen med de nævnte misforhold førte til sult, sygdom og mange fangers død. Værst gik det til i såvel gamle som nyligt oprettede tvangsarbejdslejre både inden for og uden for riget, f.eks. i Norge, hvor tilstandene mere og mere nærmede sig dem i koncentrationslejrene. Den nazistiske racepolitik viste sig også her, idet forværringen påvirkede de enkelte grupper af fanger forskelligt (kapitel 7): Mens tyske delinkventer fik den

forholdsvis bedste behandling, og våbenføre mænd optoges i en såkaldt »Bewährungsbatallion« (s. 287) – dog med ringe chance for at overleve krigen – blev udlændinge dårligst behandlet. Hvis ikke de døde, blev de ofte overgivet til koncentrationslejrene.

Justitsvæsenet forårsagede ikke kun ved systematisk og planlagt vanrøgt mange fangers død, men indledte i 1942 – under den nye justitsminister Otto-Georg Thierack – et egentligt massebord på straffefangerne (kapitel 8). Thierack tog, tilskyndet af Hitler, initiativ til at overgive bestemte grupper straffefanger til SS med målet »Vernichtung durch Arbeit« (s. 310). Den såkaldte »generelle Abgabe« (s. 314) rettede sig mod jøder og ikke-tyskere samt fanger med en sikringsdom, hvorimod den såkaldte »individuelle Abgabe« i første omgang ramte tyske og tjekkiske fanger med en dom over otte år. Her skulle en »Einzelfallprüfung« afgøre hver fanges skæbne, hvortil der oprettedes en ny »Geheimabteilung XV« (s. 320), ledet af Thieracks fortrolige Karl Engert. Engerts embedsmænd rejste helt frem til de sidste krigsmåned-er fra anstalt til anstalt og besluttede på baggrund af fængselspersonalets oplysninger og vurderinger, fangernes politiske indstilling, deres familiehistorie samt ældre kriminalbiologiske undersøgelser, hvem der blev klassificeret som asocial og derved så godt som dømt til døden. I alt mere end 20.000 fanger, deriblandt godt 17.000 tilhørende den generelle kategori, blev overgivet til politiet, og de fleste efterfølgende systematisk myrdet i koncentrationslejrene.

I samme tidsrum blev også såkaldte asociale med kortere straffe og endvidere handicappede, skrøbelige og psykisk syge ofre for denne tilintetgørelsespolitik. Mange fængsler dannede desuden også »Todesfabriken« (s. 352) i den forstand, at de blev skueplads for fuldbyrdelsen af det voksende antal dødsstraffe – alene mellem 1942 og 1944 blev der afsagt 14.000 – under aktiv deltagelse af fængselspersonalet. I de sidste krigsmåned-er (kapitel 9) måtte flere og flere anstalter evakueres i takt med de allieredes fremmarch. Dette førte endnu en gang til en opdeling af fangerne: Dels dem, man mente kunne resocialiseres, dels dem, der skulle overgives til andre instanser som militær og politi, og endelig en tredje gruppe, der hellere skulle slås ihjel end befries af de allierede. Som resultat blev tusindvis af fangerne sat på fri fod. Blandt dem der ikke gjorde, omkom mange som følge af tvangsevakueringer, ikke mindst fra østområderne, mens andre – det kunne være såkaldte farlige fanger eller vilkårligt udvalgte individer – blev myrdet på stedet.

Det i kapitel 10 opsummerede retsopgør i efterkrigstiden passer meget godt i det generelle – og oftest nedslående – billede af den tyske

Vergangenheitsbewältigung i hvert fald for de første efterkrigsårtier. Hvad der begyndte lovende med Nürnberg-processerne, endte i DDR med, at hele retssystemet, inklusive fængselsvæsenet, endnu mere end under nationalsocialisterne blev stillet i det nye diktators tjeneste. Trods alt mistede mange belastede justitsembedsmænd og fængselsfolk i DDR deres stillinger og endte for nogles vedkommende selv i fængslerne – men ikke altid efter behørig dom. I Vesttyskland kom det derimod kun til få retssager, der resulterede i milde domme eller frifindelser. I Vesten fortsatte de fleste embedsmænd på alle niveauer deres karriere stort set uden afbrydelse, hvilket medførte, at der ikke før 1970erne begyndte en egentlig nyorientering i landets kriminalpolitik.

Afslutningsvis afviser Wachsmann overbevisende *Doppelstaat*-tesen ved at påpege, at den tyske justits ikke bare fungerede som retsstatslig facade, men i sig selv udgjorde et væsentligt terrorinstrument. Samtidig med, at Hitler identificeres som drivkraften, påviser Wachsmann, hvordan impulserne oppefra gennemgående udløste justitsvæsenets ivrige og aktive deltagelse i terror og masse mord, lige fra ministeren ned til den enkelte fængselsbetjent. Tilsvarende viser han ved mange konkrete eksempler, at kun få embedsmænd benyttede sig af deres diskretionære handlerum til at redde fanger. Spørgsmålet om, hvorfor så mange personer i justitsvæsenet – hvoriblandt de fleste end ikke var overbeviste nationalsocialister – i stedet for at forsvare retsstatslige principper selv blev gerningsmænd og forbrydere, besvarer Wachsmann med en blanding af flere faktorer: den tiltagende brutalisering i hele samfundet, pres ovenfra samt ikke mindst de pågældendes overbevisning om, at de beskyttede Tyskland mod indre fjender. For Tyskland i NS-tiden får således den franske kriminolog Alexandre Lacassagnes påstand, at hvert samfund har de kriminelle, det fortjener, en helt anden betydning.

Som helhed byder bogen på den første omfattende, kildebaserede undersøgelse af straffuldbyrdelsen i Hitlertiden og kan samtidig læses som et kyndigt overblik over bredere aspekter af nazitiden i Tyskland. Det er absolut ikke kedeligt at arbejde sig igennem de mere end 400 velskrevne sider, som er formuleret både sagligt og med megen empati for den enkelte skæbne. Derudover åbner bogen nye perspektiver for en kritisk udforskning af kriminologi og kriminalpolitik i efterkrigstiden, også i andre lande end Tyskland. Med rette konstateres nemlig en grundlæggende kontinuitet i den tyske kriminologi og kriminalpolitik før, under og efter NS-tiden. Forfatteren viser, at der op til krigsud-

bruddet netop ikke var tale om et særligt nationalsocialistisk fænomen, men tværtimod en – ganske vist yderst radikal – form af en moderne kriminalpolitik, som også andre stater forfulgte (s. 413).

Martina Henze

CHRISTIAN FRIIS BACH, SUNE KAUR-PEDERSEN, THORSTEN BORRING OLESEN & JAN PEDERSEN: *Idealer og realiteter. Dansk udviklingspolitik historie 1945-2005*. Redaktion: Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk & Nikolaj Petersen. Indledning og sammenfatning: Carsten Due-Nielsen & Nikolaj Petersen. København 2008, Gyldendal. 583 sider. 449,95 kr.

Oven på de seks bind udgivet af projektet Dansk Udenrigspolitik Historie, der tidligere er anmeldt, er der nu udkommet et særligt bind om et særligt område og med en særlig tilblivelse. Selv navnet på politikområdet er særligt: Dansk udviklingspolitik kaldes det her. Mere mundret er bistandspolitik, tredjeverdenspolitik eller ulandspolitik.

Politikområdet har altid haft en særstatus i dansk udenrigspolitik og har i forskellige perioder ligget skiftevis langt fra og tæt på hovedmålene i dansk udenrigspolitik.

Nogle har ment, at her var et område, hvor idealismen kunne få en særlig plads. Her kunne private organisationer inddrages i politikformulering og i den praktiske udformning. Her kunne en hovedrolle gives til danske værdier om ret og retfærdighed, om uddannelse og ligestilling mellem kønnene, om miljøpolitik og menneskerettigheder.

Andre har argumenteret for, at danske egeninteresser, erhvervslivsinteresser og storpolitiske interesser, har betydet mere end de ideelle hensyn. Den hidtidige forskning på dette område er ikke omfattende; de større analyser kan opregnes på få linjer: Erik Boel (1986): »Politisk ro som politisk mål«, *Politica*, bd. 18, nr. 2; Hans-Henrik Holm (1982): *Hvad Danmark gør ... En analyse af dansk u-landspolitik*; Hans-Henrik Holm (2002): »Danish Foreign Policy Activism: The Rise and Decline«, *Danish Foreign Policy Yearbook*; Gorm Rye Olsen (1995): »Dansk udviklingspolitik«, *Politica*, bd. 27, nr. 2; Gorm Rye Olsen (2003): »Forvaltningen af bistanden til den tredje verden og det internationale politikfællesskab«, i Marcussen og Ronit (red.): *Internationaliseringen af den offentlige forvaltning i Danmark*; Martin Paldam (1997): *Dansk u-landshjælp. Altruismens politiske økonomi*. Alle hælder mod, at dansk politik søger balance snarere end aktivistisk profil. Forskningen har lagt vægt